З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

УДК 351.746.1:336.057.7(47+57)(091)«1921/1925»(045)

Світлана ЛЯСКОВСЬКА*

Участь органів державної безпеки у регулюванні ринкових відносин у період непу

У статті досліджується діяльність економічних підрозділів ВУНК–ДПУ УСРР при проведенні державної фінансової політики, зокрема фінансово-валютних операцій під час непу.

Ключові слова: Особлива валютна нарада наркомату фінансів, червінець, казначейський білет, фондові біржі, «чорні біржі», «американки», валютні інтервенції, емісія грошових коштів.

Однією зі складних економічних проблем, що постала перед вищим політичним керівництвом СРСР у середині 1920 рр., було врегулювання внутрішнього валютного ринку. Адже в умовах монополії зовнішньої торгівлі та заборони внутрішнього валютного обігу деякі підприємства й установи в поточній госпо-

---

* *Лясковська Світлана Петрівна* – канд. іст. наук, викладач Національної академії СБ України.

дарській діяльності широко використовували валюту. Це явище було настільки поширеним, що навіть Київська губернська надзвичайна комісія, усупереч закону, у 1921 р. закупила для власних потреб у Київському губернському кооперативному союзі мануфактуру саме за валюту. Оборудка відбулася поза апаратом уповноваженого наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР[1]. При забороні обігу іноземної валюти на внутрішньому ринку держава намагалася якомога більше поповнити свої золотовалютні запаси, оскільки за відсутності міжнародних кредитів вони залишалися одним з основних джерел фінансування закупівлі необхідних товарів для промисловості.

На початку 1920-х рр. органи ВУНК та народного комісаріату фінансів УСРР було зобов'язано проводити ревізії в установах та вилучати всю виявлену валюту, передаючи її до каси вповноваженого наркомфіну РСФРР[2]. Подібним чином вирішувалося два завдання: вилучення іноземної валюти з нелегального обігу та наповнення державної скарбниці. Крім репресивних заходів, державні органи використовували й інші методи отримання іноземних грошей – добровільна здача громадянами валютних запасів. Раднарком РСФРР 24 жовтня 1921 р. ухвалив постанову, згідно з якою в касах наркомату фінансів дозволявся вільний прийом від населення валюти у кредитних білетах, а також золотих і срібних монет, виробів із дорогоцінних металів в обмін на радянські рублі[3]. Як і в першому випадку, усю прийняту валюту терміново направляли до управління вповноваженого наркомфіну РСФРР.

Проте виведення «з тіні» на внутрішній ринок золотовалютних запасів населення було лише одним із заходів стабілізації радянської фінансової системи. Початок відбудови промисловості й сільського господарства, розвиток товарно-грошових відносин, пов'язаних із переходом до нових методів господарювання – усе це вимагало проведення грошової реформи.

---

[1] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 619, арк. 62 зв.

[2] Там само, арк. 52.

[3] Там само, спр. 217, арк. 30.

Уперше ідею щодо необхідності реформування фінансової системи в умовах непу було порушено 1921 р. у резолюції X з'їзду РКП(б). Дехто з дослідників уважає, що підготовчий етап розпочався вже в березні того року, коли відбувалися гострі дискусії з приводу конкретних шляхів реформи[4]. У 1922–1923 рр. було випущено так звані «радянські грошові знаки». Паралельно, наприкінці 1922 – на початку 1923 рр., Держбанк СРСР увів в обіг червінці[5], що на 25% забезпечувалися золотовалютним фондом країни. Вміст золота дорівнював «десятці» 1913 р. випуску. Після цього пожвавився «чорний ринок». Місцеві апарати ДПУ відстежували ситуацію з грошовим обігом у країні. Майже відразу виникла проблема, пов'язана з випуском купюр великих номіналів. Дрібних радянських грошових знаків не вистачало (або взагалі не було ані в господарських органах, ані у фінансових установах, ані в державних банках). Це суттєво ускладнювало товарообіг на внутрішньому ринку та сплату населенням податків. У регіонах складалася абсурдна ситуація, коли декілька робітників отримували платню однією великою купюрою. Через необхідність її подальшого розміну на «чорному ринку» втрати становили до 25% зарплати. Начальник фінансового відділення ЕКВ ДПУ УСРР Віхнін доповідав, що в Донецькій губернії робітники «ходять групами по 10–30 осіб, розмінюючи банкноти у спекулянтів і сплачуючи 1 червінець з 25-купюрної банкноти»[6]. Про всі негаразди з розміном, різницю між офіційним і неофіційним курсами червінця в різних містах ЕКВ ДПУ УСРР доповідав у ДПУ СРСР, керівництву КП(б)У, наркомові фінансів УСРР Кузнєцову[7].

---

[4] Денежная реформа 1921–1924 гг.: создание твёрдой валюты: Документы и материалы / Сост. Л. Н. Доброхотов, В. Н. Колодежный, В. С. Пушкарёв. – Москва: РОССПЭН, 2008. – С. 4.

[5] Перші банкноти номіналом 10 руб. були червоного кольору, звідси й назва – *«червінці»*. До того ж до революції так називалися монети, виготовлені з червоного золота.

[6] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1243, арк. 79–80.

[7] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 30, оп. 1, спр. 1243, арк. 78.

Попри певні труднощі, червінець фактично став «радянською валютою» й увійшов в обіг на «чорному ринку» поряд з іноземними грошима. За таких умов, для успішного здійснення реформи необхідно було, перш за все, легалізувати валютний ринок у середині країни. Із цією метою було видано низку актів, що дозволяли в певних межах обіг іноземної валюти в державі. Так, декрет Раднаркому УСРР від 25 квітня 1922 р. «Про обіг золота, срібла, платини, дорогоцінного каміння та іноземної валюти» дозволяв вільний обіг золота, купівлю та продаж золотої і срібної монети царського карбування, іноземної валюти[8]. Операції із золотом та іншими дорогоцінними металами на території республіки, що виходили за межі встановленого державою порядку, відповідно до 2-ї частини «Особливо небезпечних злочинів проти порядку управління» розділу II Кримінального кодексу УСРР 1922 р., кваліфікувалися як злочин – «порушення правил про валютні операції».

Офіційно визнаним і дозволеним способом обігу іноземної валюти у країні стала торгівля нею в підконтрольних державі установах. Постанова РНК РСФРР від 20 жовтня 1922 р. про фондові біржові операції дозволяла Раді праці та оборони, за поданням наркомфіну, створювати фондові біржі й фондові відділи при товарних біржах, де відбувалася торгівля іноземною валютою, банкнотами, державними цінними паперами, випущеними державними органами, акціями та паями акціонерних і пайових товариств, благородними металами у зливках. Водночас із біржового обігу повністю виключалася російська імперська золота монета.

У радянській Україні, на відміну від Російської Федерації, фондові біржі окремо не існували. На початку 1923 р. при товарних біржах (ТБ)[9] почали створюватися фондові відділи (ФВ). Тут здійснювалися операції з купівлі та продажу цінностей, визначених у постановах Раднаркому СРСР від 23 березня та від 5 квітня 1923 р., у тому числі й валюти. Необхідність фондових відділів пояснювалася збільшенням операцій із банкнотами

---

[8] ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1208, арк. 40.

[9] У найбільших містах УСРР було створено 15 товарних бірж.

«як серед державних органів, так і серед приватних осіб, оскільки кредитні установи здійснюють свої активні та вкладні операції у червінцях, і оскільки останні являються знаряддям страхування тимчасово звільнених капіталів»[10].

Передбачалося, що саме фондові відділи та фондові біржі регулюватимуть банкнотний обіг «пропозиції та попиту».

На першому засіданні Ради фондового відділу, відкритого у грудні 1923 р. при Харківській товарній біржі (перший ФВ в Україні), було визначено об'єкти обігу: банкноти Держбанку, облігації 6%-го виграшного золотого займу, облігації 2-ї хлібної позики[11], короткотермінові зобов'язання Центральної каси наркомату фінансів СРСР, американські долари, англійські фунти стерлінгів, шведські крони, французькі франки, німецькі марки[12].

Не всі охочі обміняти валюту могли скористатися послугами фондових відділів. Брати участь у валютних операціях дозволялося лише

«приватним особами та підприємствам, що вибирали патент не нижче 5-го розряду з торгівлі та 7-го – із промисловості»,

тобто тим фізичним та юридичним особам, хто офіційно мав право на здійснення імпортних операцій і потребував закупівлі іноземної валюти[13]. Такий високий розряд був лише у підприємств і приватників, які мали чималий грошовий обіг. Допустити порушення, дозволивши всім бажаючим здійснювати валютні операції, було вкрай складно. Відділи перебували в безпосередньому підпорядкуванні вповноваженого наркомату фінансів СРСР, загальний нагляд здійснював вповноважений наркомату внутрішньої торгівлі СРСР[14].

---

[10] ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1212, арк. 7.

[11] Хлібні позики були короткотерміновими, до 1 року. Папери номінувалися в пудах жита, купувалися за гроші, а сплачувалися натуральними продуктами (максимальний номінал хлібних облігацій становив 10 пудів жита) або грошима – за бажанням власника. Облігації хлібних позик приймалися як сплата натурподатку, а отже були привабливими для селян.

[12] ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1212, арк. 109.

[13] Там само, арк. 107.

[14] Там само, арк. 7.

Усі валютні угоди між приватними особами та підприємствами могли відбуватися лише на біржах. Біржова операція вважалася дійсною, якщо вона укладалася або між безпосередніми членами біржі, або якщо одну чи обидві сторони представляв біржовий маклер, котрий отримував певний відсоток від кожної угоди, що відбувалася за його участі. Звичайно, що такий «легкий заробіток» міг суттєво покращити матеріальне становище маклерів, а отже знайшлося чимало охочих отримати цю посаду. На прохання валютного управління наркомфіну СРСР, що проводило кадровий набір для подібних установ, усіх кандидатів ретельно перевіряли органи ДПУ на предмет їх політичної лояльності, причетності до валютних махінацій[15].

Державним підприємствам та установам необхідно було ще й отримати дозвіл Особливої валютної наради на купівлю валюти. Вона діяла, згідно з постановою Раднаркому від 6 лютого 1923 р., при валютному управлінні наркомату фінансів СРСР. Очолював її Лев Волін. Особлива валютна нарада також надавала дозволи державним і кооперативним підприємствам та установам, приватним особам для переказу за кордон валюти, сума якої перевищувала встановлені державою норми. Дозволи або посвідчення Особливої валютної наради про переказ за кордон іноземної валюти видавалися лише за наявності дозволу наркомату зовнішньої торгівлі на купівлю за кордоном певного товару; перевезення іноземної валюти вище офіційно встановленої норми – із зазначенням підстав, офіційно завірених господарськими органами (наприклад, під час поїздки чиновників чи спеціалістів у довгострокове відрядження)[16]. Проте

> «на практиці підприємства знаходили способи обійти це обмеження. Не маючи ліцензій на купівлю валюти, вони отримували її через валютних маклерів».

Більше того, інколи навіть

> «при внутрішніх взаємних розрахунках підприємства та організації розраховувалися й іноземною валютою»[17].

---

[15] ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1212, арк. 85–87.

[16] Там само, спр. 4253, арк. 6, 33, 38.

[17] *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации: «ТОРГСИН». – Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – 592 с.

Це було порушенням, оскільки валютою дозволялося розраховуватися лише з організаціями, що знаходилися за кордоном.

Отже, усі валютні операції, котрі здійснювалися офіційно на фондових або, як їх називали – валютних біржах, перебували під жорстким контролем щонайменше двох союзних наркоматів: фінансів і зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Звичайно, що ретельний нагляд та бюрократична тяганина, пов'язана з отриманням дозволів, штовхала найбільш нетерплячих підприємців на «чорні біржі», котрі одразу стали популярними. Тут торгували американськими доларами, англійськими фунтами стерлінгів і, частково, турецькими лірами. Як правило, це були ятки на ринках, де маклери скуповували й продавали золоті монети, валюту за ринковими цінами з урахуванням попиту та пропозиції. Також продавалися червінці, що стали не лише платіжним засобом, а й об'єктом накопичення та збереження коштів. За нестабільного курсу паперових грошей валютні операції на «чорній біржі» по суті виступали «спекуляціями валюти».

Обіг «чорної біржі» значно перевищував обіг фондових відділів товарних і фондових бірж, адже тут клієнти не сплачували податків, а всі операції залишалися поза контролем регулюючих органів. На думку фінансистів, у 1924 р. саме операції на «чорній біржі» створили навколо червінця ажіотаж та спекуляцію[18]. Основними постачальниками й покупцями іноземної валюти на «чорній біржі» були контрабандисти, торговці, які відкладали частину коштів «на чорний день» у золоті чи валюті.

Зважаючи, що фінансові органи не могли контролювати підпільні операції, керівництво ОДПУ СРСР вирішило врегулювати «чорні біржі» оперативними методами. У вересні 1923 – січні 1924 рр. у деяких містах РСФРР (Москва, Петроград (Ленінград), Ростов-на-Дону) відбулися арешти біржовиків і спроби розгону «чорних бірж». Утім, репресії проти «валютників» мали зворотний бік. «Чорний ринок» не припиняв існування та продовжував свій вплив на фінансову систему, однак рівень конспірації різко зріс. Відтак пропонувалося припинити репресії і погодитися з фактичним існуванням «чорних бірж», виробивши

[18] ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1207, арк. 61.

умови для спостереження й регулювання ринку валюти, «направляючи його в потрібне русло»[19].

Своєрідною формою контролю над «чорним ринком» стало офіційне поширення «позабіржових фондових зібрань», так званих «американок» (імовірно, назва походить від розповсюдженого в той час еквівалента обміну – американського долара). Вони працювали як вечірні фондові біржі при товарних біржах. На них не поширювалися обмеження фондових відділів: для участі не потрібно було пред'являти патенти про розряд, дозвіл Особливої валютної наради, можна було обмінювати великі суми без обмежень, операції здійснювалися з усіма існуючими валютними цінностями. У зв'язку з тим, що операції на «американках» не реєструвалися, відвідувачі не сплачували податків та будь-яких інших зборів. Перші «американки» почали працювати в Москві та Петрограді. Їх учасниками стали кредитні установи, фондові маклери та професійні торговці валютою. На думку фахівців, «американки» дали позитивний результат, дозволивши «сконцентрувати навколо біржі весь вільний валютний обіг», виводячи його таким чином «із тіні».

Наприкінці 1924 р. позабіржові фондові зібрання почали працювали при Харківській товарній біржі (ХТБ). Попередньо було проведено переговори з представниками «чорного валютно-фондового майданчика на предмет втягнення їх у роботу з організації американок»[20]. Усі підготовчі заходи у Харкові рада фондового відділу ХТБ поклала на тимчасовий розпорядчий комітет, до складу якого входили відомі місцеві приватні валютні торговці Т. Брискер (голова), Вольгемут (секретар), Майзнер та ін.[21] Було розроблено статут організації, що відповідав статуту Московської валютної фондової біржі, і регламент роботи. До участі в позабіржових фондових зібраннях допускалися всі приватні особи та підприємства за рекомендаціями двох членів ХТБ. Розуміючи, що діяльність, як і саме існування позабіржового фондового зібрання, певною мірою вступає у

---

[19] ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1207, арк. 61.

[20] Там само, арк. 124.

[21] Там само, арк. 31.

суперечність з офіційною державною політикою щодо функціонування внутрішнього валютного ринку, напередодні його відкриття у Харкові нарком фінансів УСРР Кузнєцов звернувся до ЕКВ ДПУ УСРР із проханням «сприяти здоровому функціонуванню» «американки», віддавши розпорядження місцевим органам ДПУ «не вчиняти перешкод її діяльності та забезпечити всім учасникам зібрання вільну роботу»[22].

Проте за грошовим обігом та особами, які користувалися послугами позабіржових зібрань, було встановлено негласний нагляд – як із боку фінансових установ, так і економічних підрозділів ДПУ УСРР[23]. У березні 1921 р. Ф. Дзержинський писав своєму заступникові Й. Уншліхту:

> «ДПУ необхідно проникнути до святині капіталу – біржі. Необхідно розкусити цю штуку, знати її ділків і знати, чому так зростає ціна на золото та падає наш рубль. Необхідно мати своїх маклерів, купців, спекулянтів і т. д. Справу цю зосередити в економічному управлінні»[24].

Ще 22 вересня 1922 р. до місцевих органів ДПУ УСРР було розіслано циркулярне розпорядження ДПУ РСФРР зі вказівкою щодо складання таємних списків усіх представників «нового класу капіталістів», «непманів»: багатіїв, підприємців, посередників, торговців тощо. Дані збиралися негласно від офіційних господарських органів із використанням секретної агентури та інформаторів. Усіх виявлених осіб ставили на оперативний облік. На облік бралися також

> «члени й відвідувачі фондової біржі (як легальної, так і нелегальної), як-от: перекупники, продавці валюти, золота, платини, коштовностей, а також особи, які сприяли їх вивозу за кордон, власники та співвласники приватних кредитних установ, лихварі» тощо[25].

---

[22] ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1207, арк. 51.

[23] Там само, арк. 1, 51.

[24] Ф. Э. Дзержинский – руководитель ВЧК–ОГПУ: Сб. док. и мат. – Москва: ВШ КГБ, 1967. – С. 91.

[25] *Плеханов А.М.* ВЧК–ОГПУ: Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики: 1921–1928. – Москва: Кучково Поле, 2006. – С. 591.

На кожного заводилася справа, де містилася спеціальна анкета:

> «1. Прізвище, ім'я, по батькові. 2. Адреса. 3. Місцевий або приїжджий, звідки приїхав і коли. 4. Який мав капітал, коли і чим займався до революції. 5. Який має капітал нині. 6. Що складає його капітал (гроші, рухоме майно, підприємства, цінності). 7. Які в нього підприємства, їхні адреси. 8. Де зберігає гроші, цінності (вдома, у банках, яких саме: російських чи закордонних). 9. На чому нажив капітал. 10. Чи користується кредитами, чи має позички, борги»[26].

Економічні підрозділи ДПУ агентурним шляхом перевіряли всю наявну інформацію. На першому етапі лише збирався матеріал на осіб, що «проявляли» себе у фінансовій сфері.

Володіючи інформацією щодо економічної кон'юнктури на «чорному ринку», із метою зменшення інфляції та підтримання курсу червінця, наркомфін СРСР у 1923 р. почав проводити так звані інтервенції золотих монет. Збільшуючи вільний продаж золота, держава намагалася збити попит на нього та стримати падіння курсу червінця щодо іноземних валют і золотих царських рублів.

Паралельно, для підтримки стабільності перш за все цінних паперів, у травні та червні 1923 р. наркомфін СРСР організовував через контори Держбанку в губернських містах скупку на «чорному ринку» облігацій першої державної внутрішньої довгострокової 6%-ї позики[27]. Випущені 1922 р. облігації за всіх переваг (можливість застави, звільнення доходів користувачів від податків, випуск щорічних виграшних тиражів) не користувалися попитом. Відтак держава почала їх примусове розповсюдження в першу чергу серед приватників. Таємно скуповуючи облігації на вільному ринку за зниженими цінами, що не перевищували 70% їх номінальної вартості за офіційним курсом золотого рубля, держава тим самим не лише піднімала рин-

---

[26] *Плеханов А.М.* ВЧК–ОГПУ: Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики: 1921–1928. – С. 592.

[27] ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1209, арк. 8.

кову ціну облігацій, а й поповнювала бюджет, оскільки купувала їх дешевше, ніж продавала населенню[28].

У прагненні підтримати стабільність фінансової системи наркомат фінансів СРСР дозволив агентам Особливої частини валютного управління «грати на біржі»: скуповувати або продавати на офіційній та «чорній» біржах золоті монети й обмінювати іноземні валюти на червінці за ринковою ціною. Держбанк і наркомфін намагалися наблизити курс іноземної валюти на «чорному ринку» до офіційного, установленого у фондовому відділі Московської товарної біржі. Курсова різниця відображала ступінь довіри до червінця.

Особлива частина, таємно проводячи «валютні інтервенції», про їх організацію офіційно не повідомляла навіть місцеві державні фінансові установи, на підконтрольній території яких здійснювалися подібні акції. Більше того, інколи вони відбувалися у прикордонній смузі, що також суперечило законодавству, адже для запобігання нелегальному вивозу золота із країни ЦВК та Раднарком СРСР спільною постановою від 6 червня 1924 р. заборонили зберігання й торгівлю цим дорогоцінним металом та валютними цінностями в 50-верстній прикордонній смузі.

У червні 1924 р. в Кам'янецькому окружному фінвідділі з'явився громадянин Кустов із посвідченням за підписом начальника Особливої частини валютного управління наркомфіну СРСР Л. Воліна. Цікаво, що документ також завірив Київський губернський фінвідділ. Кустов заявив, що приїхав із таємною місією широкої закупки старої срібної монети царського «домиколаївського» карбування. При цьому жодних офіційних документів про здійснення фінансових операцій до місцевих органів влади не надходило.

Кустов почав за червінці скуповувати срібло, сплачуючи при цьому за монети з цього металу стільки, скільки хотіли продавці. Унаслідок таких його дій курс «домиколаївського» срібного рубля на «чорній біржі» впродовж 2–3 тижнів піднявся з 35 до 47–50 коп. червінцями. При цьому почали поширюватися чутки,

---

[28] ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1209, арк. 8, 10.

що Київський губернський фінвідділ приймає в Кустова старі срібні рублі по 55–60 коп. Отже, він не лише нічого не втрачав при купівлі срібла за завищеною ціною, а ще й вигравав[29]. Дії Кустова викликали зворотну реакцію. Курс червінця в губернії не піднявся, а навпаки – упав. Якщо до цих фінансових оборудок, 16–20 червня 1924 р., за 1 червінець на «чорному ринку» платили 25–28 срібних банківських рублів, то в перших числах липня – лише 13–16[30].

Працівники фінансового відділу округи діяльність Кустова вважали неприпустимою через ігнорування особливостей грошового обігу прикордонної губернії. У місцевого населення збереглося чимало золотих і срібних монет дореволюційного карбування, натомість дрібного радянського срібла для здійснення розрахункових платежів не вистачало. Відтак селяни неодноразово зверталися до відповідних органів дозволити їм сплачувати сільськогосподарський податок старим сріблом. У цьому їм було відмовлено з поясненням, що уряду старе срібло не потрібне, у його розпорядженні достатньої своєї, радянської срібної монети. А вже через 2–3 тижні почалася широка скупка срібла в населення. Якби уряд дозволив розраховуватися старим сріблом, в окрузі було б знято багато проблем: ліквідовано недоїмку з державних податків, своєчасно розміщено селянські позики, державна скарбниця отримала б додатково срібло. Тому пропонувалося «для підняття авторитету влади» подібні заходи здійснювати «офіційними державними структурами під наглядом партійних контрольних органів»[31]. При цьому фінансисти округи не зрозуміли суть небезпечної гри на «чорній біржі». Очевидно, скуповуючи старе срібло за ринковими цінами, при зовнішньому падінні курсу червінця (який лише на 25% був забезпечений золотом і на 75% – товарною масою) держава таким чином поповнювала власні золотовалютні резерви. Це дозволило б їй пізніше провести аналогічні операції продажу срібла за золото або продажу срібла населен-

---

[29] ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1239, арк.3 зв.

[30] Там само, арк. 6.

[31] Там само, арк. 4.

ню за офіційно встановленою ціною, підтримавши тим самим курс червінця.

Часто при проведенні подібного роду операцій до числа агентів потрапляли люди як за зовнішнім виглядом, так і за манерами справжні «валютні спекулянти», шахраї. Працюючи самостійно, без контролю з боку Центру та місцевої влади, прикриваючись офіційними мандатами, такі особи чимало клали до власної кишені. Секретні співробітники органів державної безпеки відстежували діяльність агентів Особливої частини наркомату фінансів і ставили їх на оперативний облік як «гравців на чорній біржі»[32].

Економічне управління ДПУ УСРР не арештовувало таких «агентів із мандатами» за умови повідомлення про їхні фінансові оборудки місцевих фінустанов. В усіх інших випадках «агентів» затримували навіть за наявності в них відповідного мандату. Після арешту співробітники ЕКУ ДПУ УСРР робили запит до наркомату фінансів СРСР щодо перевірки особи затриманого та наданих йому повноважень[33]. Часто це призводило до конфліктних ситуацій між Особливою частиною наркомфіну СРСР та органами державної безпеки, які не бажали втрачати контроль за «чорним ринком». Інша лінія конфлікту проходила через взаємини наркоматів фінансів СРСР та УСРР. Відсутність у республіканських фінансових установ інформації про «гру» агентів Особливої частини, з одного боку, дійсно створювала видимість «стихійності» ринку. З іншого, – ігнорувалися відповідні інстанції республіки, які таким чином відсторонювалися від формування фінансової політики та впливу на фінансово-кредитну ситуацію.

Паралельно з контролем за внутрішнім валютним ринком, на органи ДПУ РСФРР – ОДПУ СРСР та ДПУ УСРР у першій половині 1920-х рр. покладалося завдання припинення витоку золота за кордон. Ішлося, насамперед, про протидію контрабандному вивезенню валюти та дорогоцінних металів. У більшості випадків контрабандисти використовували вже існуючі канали

---

[32] *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации: «ТОРГСИН». – С. 232.

[33] ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 3023, арк. 152.

переправи «товару», минаючи митні та прикордонні пункти перетину кордонів. За повідомленням агентури, що надійшло у квітні 1922 р., одним із таких каналів контрабандного провозу був навіть пункт особливого відділу у Волочиську, через який щотижня до Польщі вивозилося до 10 кг золота[34].

Проте використовувалися й інші шляхи. Дехто з представників іноземних консульств, благодійних місій, акредитованих в УСРР, скуповував за безцінь коштовності та золото для відправки їх за кордон. Представники дипломатичного корпусу мали право перевозити багаж без митного огляду[35]. Так, у 1923 р. контррозвідувальний відділ Київського губернського відділу ДПУ УСРР через агентуру отримав інформацію про вивезення дипкур'єрами польської місії коштовностей, валюти, творів мистецтва за маршрутом: Москва–Харків–Київ–Варшава. Справа отримала назву «Діос ІРЕ». Незабаром незаконну діяльність було викрито, а дипломатичних працівників видворено з України[36].

Контрабанда іноземної валюти, цінностей і червінців здійснювалася й у звичайних поштових листівках. Відтак ДПУ УСРР зажадало посилити контроль за кореспонденцією, що відправлялася за кордон. Реєстрації підлягали громадяни, котрі здійснювали такі операції на суму понад 100 руб. або займалися цим систематично[37]. Пересилка валюти відбувалася й у зворотному напрямку, коли радянські громадяни отримували її переказами з-за кордону. Відтоді, як Держбанк СРСР припинив виплачувати грошові перекази валютою, одержувачі почали отримувати поштою «грошові пакунки»[38]. Для пересічних громадян умовні «10 злотих», які вони отримували в поштових конвертах від

---

[34] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 427, т. 2, ч. 3, арк. 104.

[35] Там само, спр. 426, т. 1, арк. 2.

[36] Там само, спр. 193, арк. 93.

[37] Там само, спр. 195, т. 1. арк. 32. Згідно з постановою ВЦВК і Раднаркому СРСР від 14 квітня 1926 р., пересилання грошей за кордон одним респондентом упродовж одного місяця обмежувалася сумою 100 руб.

[38] *Гінзбург М.* Приватний капітал і злочинні способи його нагромадження // Червоне право. – 1927. – № 16 (82). – С. 693–702.

родичів із-за кордону, дуже часто ставали чи не єдиною матеріальною допомогою, особливо під час голоду. Контроль за переміщенням через кордон валютних цінностей покладався на контррозвідувальні, економічні та прикордонні підрозділи ДПУ, а також митні установи.

Органи державної безпеки, порушуючи правила, іноді робили спроби втрутитися у процес регулювання валютного ринку. Так, усупереч постанові Раднаркому УСРР від 11 вересня 1922 р., згідно з якою дозволялося ввезення в межі республіки іноземної валюти на суму до 500 руб. золотом за курсом Держбанку, у 1922–1923 рр. фіксувалися непоодинокі випадки конфіскації у громадян СРСР, при перетинанні ними кордону, доларів у невеликій кількості (8, 10, 100). Валюту вилучали навіть в осіб, котрі мали спеціальні дозволи на ввезення визначеної суми в іноземних грошах. Ніяких санкцій до них не застосовували, але й повертати конфісковане також не поспішали[39]. Громадяни були змушені писати численні скарги на діяльність співробітників ДПУ з вимогами повернути відібрану валюту.

Обмеження існували й у наступні роки. Постанова ЦВК СРСР від 12 вересня та спільна інструкція наркомфіну й наркомвнутторгу СРСР від 5 грудня 1924 р. про норми та порядок провезення через кордон валютних цінностей указували, що порушення правил призводило до кримінальної відповідальності: усі затримані на кордоні валютні цінності, що провозилися понад встановлену норму, кваліфікувалися як контрабанда та вилучалися митними органами.

Восени 1923 – узимку 1924 рр. із санкції політбюро ЦК РКП(б) ОДПУ СРСР провело арешти валютних спекулянтів. У деяких містах переслідувань зазнали й агенти Особливої частини союзного наркомфіну. Проте вже в березні 1924 р. політбюро, за пропозицією фінансового відомства, заборонило ОДПУ СРСР проводити репресії проти біржовиків через активізацію на «чорному ринку» агентів Особливої частини[40].

---

[39] ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1208, арк. 74.

[40] *Мозохин О.* Борьба органов ВЧК-ОГПУ с незаконными валютными операциями [Електронний ресурс]: http://mozohin.ru/article/a-9.html

Ситуація змінилася наприкінці 1924 р. Тодішній недорід спровокував збільшення внутрішніх цін на хліб й продукти харчування. Проте оптимістичні темпи промислового розвитку, сподівання на гарний урожай 1925 р. та, як наслідок, зростання експорту сировини повинні були, на думку радянських економістів, призвести до збільшення валютних надходжень – джерела подальшої модернізації промисловості СРСР. Результатом такого прогнозування стало ухвалення на XIV з'їзді РКП(б) (1925 р.) курсу на індустріалізацію. Більшовицькі лідери не бажали враховувати умови відбудови народного господарства на основі застарілого довоєнного промислового та транспортного обладнання.

Однак 1925 р. теж видався неврожайним. За перший квартал 1925/1926 господарського року хліба було вивезено на суму 58 млн руб. замість запланованих 73 млн руб.; льону – на 7,5 млн руб. замість 23 млн руб. Зменшився експорт м'яса, конопель, нафти тощо. За перший квартал 1925/1926 господарського року фактичний вивіз становив 50–55 млн руб., тобто лише четверту частину від запланованого – 212 млн руб.[41] Несприятливою була й міжнародна економічна кон'юнктура – зменшення цін на світовому ринку. Усе це призвело до зниження валютних очікувань. Стабільність червінця у другій половини 1925 р. похитнулася. Різке скорочення валютних ресурсів спонукало правління Держбанку СРСР 23 грудня 1925 р. звернутися до політбюро ЦК ВКП(б) із листом про ухвалення негайних заходів щодо вивозу за кордон валюти, золота та платини. Стан валютних розрахунків Держбанку за кордоном свідчив про ризик неплатоспроможності[42].

На внутрішньому валютному ринку також формувалися негативні тенденції. На засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 8 січня 1926 р. начальник валютного управління наркомфіну СРСР

---

[41] Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б): 1923–1938 гг.: В 3 т. Т. 1: 1923–1926 гг. / Под ред. А. Ю. Ватлина и др. – Москва: РОССПЭН, 2007. – С. 600.

[42] Проблемы денежного обращения в СССР в середине 1920-х гг. [Електронний ресурс]: http://www.vep.ru/bbl/history/cbr-125.html

Л. Юровський заявив про перевищення в першому кварталі 1925/1926 господарського року інтервенційних продажів над купівлею у 25 млн 570 тис. руб.[43] Дефіцит валюти намагалися компенсувати різними методами: збільшенням нерентабельного експорту, скороченням річної імпортної програми, жорсткою кредитною політикою, обмеженням прав експортерів при використанні отриманої ними валюти, перекриттям каналів надходжень на іноземні біржі червінців, які обмінювалися там на валюту за рахунок Держбанку СРСР, блокуванням вивозу за кордон червінців приватними особами тощо.

Паралельно розпочався «наступ на приватника»: запровадження додаткових податків та збільшення розмірів уже існуючих, призупинення кредитування, скорочення перевозок хлібофуражних вантажів приватних хлібозаготівельників тощо. Усе це призвело до панічної втечі приватного капіталу з легальної підприємницької діяльності, спрямування непманами вільних коштів не на розвиток справи, а для скуповування золота й валюти. У січні 1926 р. продаж населенню золотих монет перевищив 7,6 млн руб., що стало рекордом за весь час проведення інтервенцій[44]. Значно збільшилися й розміри продажу населенню іноземної валюти (до 330 тис. доларів та 112 тис. фунтів стерлінгів). Для утримання курсу червінця наркомфін СРСР обмежив кредитування народного господарства до мінімуму та збільшив інтервенційний продаж.

Незважаючи на складну економічну ситуацію, наприкінці січня міжвідомча комісія, яку очолив голова правління Держбанку СРСР А. Шейман (до її складу входили представники наркомфіну, Держбанку, Держплану, наркомторгу та ОДПУ СРСР), вирішила продовжувати валютні інтервенції. Водночас для поповнення державної скарбниці іноземною валютою було запропоновано здійснити ряд репресивних заходів: посилити боротьбу з контрабандою, незаконною купівлею валюти й зо-

---

[43] Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б): 1923–1938 гг. – С. 600.

[44] Проблемы денежного обращения в СССР в середине 1920-х гг. [Електронний ресурс]: http://www.vep.ru/bbl/history/cbr-125.html

лота державними установами, банками, товариствами, переглянути питання щодо посилок із-за кордону, підвищити вартість видані іноземних паспортів громадянам тощо.

У рамках реалізації боротьби з дефіцитом валюти у великих містах, де проводилися валютні інтервенції, знову почалися арешти «біржовиків». Наприкінці квітня 1926 р. внаслідок проведених органами ОДПУ СРСР і ДПУ УСРР операцій загалом по країні було заарештовано 1374 валютника (в УСРР – 201)[45]. У Києві, зокрема, під вартою опинилися відомі валютники Брусиловський і Білий[46]. У результаті репресивних дій органів держбезпеки в містах різко зменшився попит на «валютні цінності», скоротилася кількість неконтрольованих операцій з іноземними грошима.

Поряд із репресіями проти «біржовиків» і валютних спекулянтів почалися арешти співробітників Особливої частини наркомату фінансів СРСР. Серед заарештованих були управляючий Московською конторою особливої частини валютного управління наркомату фінансів А. Чепелевський та керівник Особливої частини Л. Волін. ОДПУ СРСР звинувачувало їх у

> «встановленні зв'язку з окремими приватниками-біржовиками, використанні службового становища для дезорганізації валютно-фондового ринку з метою особистої наживи та збагачення біржовиків, які були з ними пов'язані, чим завдали радянській державі матеріальних збитків»[47].

Рішення колегії ОДПУ СРСР було суворим – їх засудили до розстрілу. Складалося враження, що валютні інтервенції були не складовою частиною економічної політики держави, а особистою справою посадовців. Органи державної безпеки у цій ситуації чітко виконали вказівку політичного керівництва країни: спочатку супроводжували проведення незаконних валют-

---

[45] *Мозохин О.* Борьба органов ВЧК–ОГПУ с незаконными валютными операциями [Електронний ресурс]: http://mozohin.ru/article/a-9.html

[46] ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 44, арк. 655.

[47] *Мозохин О.* Борьба органов ВЧК–ОГПУ с незаконными валютными операциями [Електронний ресурс]: http://mozohin.ru/article/a-9.html

них операцій, а потім «з усією революційною нетерпимістю» арештовували виконавців.

Наркомат фінансів СРСР та інші зацікавлені органи ініціювали зміни до правил обігу валюти у країні. Так, державні банки припинили продаж валюти, за винятком осіб, які виїжджали за кордон; підвищувалися митні збори на товари, що перетинали кордон в поштових посилках тощо. Для боротьби з «посилочною контрабандою» ОДПУ СРСР запропонував місцевим органам використовувати агентурний апарат[48].

Але «чорний ринок» усе ж не припинив функціонування. Його послугами продовжували користуватися не лише непмани та контрабандисти, а й представники державних установ, дипломатичного корпусу. Співробітники Київського окружного відділу ДПУ УСРР під час агентурної розробки консульства Німеччини в Києві з'ясували, що представники дипломатичної установи через знайомих купували долари на «чорній біржі». Також з осіб, які збиралися виїхати до Німеччини, консульські витрати сплачувалися не червінцями, як це було передбачено радянським законодавством, а доларами. Громадян змушували купувати валюту або на «чорній біржі», або у приміщенні консульства за цінами «чорного ринку» – по 2 руб.70 коп., замість 1 руб. 94 коп. (офіційний курс). Фактично співробітники установи займалися спекуляцією[49]. Також працівники консульства та громадяни Німеччини, які проживали на території СРСР, отримували заробітну плату й різні види матеріальної допомоги від свого уряду в доларах. Проте жодного разу вони не обміняли валюту на радянські гроші у відділеннях Держбанку – користувалися послугами «чорного ринку». На думку співробітників ДПУ, дипломати «активно підтримували ажіотаж на чорній біржі» та «відкрито ігнорували радянську валюту»[50]. Економвідділ Київського окружкому ДПУ УСРР направив до окружної прокуратури матеріали справи щодо обвинувачення трьох осіб, які

---

[48] ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 86, арк. 59.

[49] ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 44, арк. 658.

[50] Там само.

виконували доручення представників консульства, у спекуляції валютою[51] . Цю історію було використано для компрометації німецького консула в Києві В. Стефані, у результаті чого міністерство закордонних справ Німеччини було змушене відкликати його до Берліна[52] . Проте й після від'їзду консула його колишні співробітники через знайомих продовжували проводити валютні операції на «чорному ринку».

Загалом же злочини, що кваліфікувалися як «спекуляція валютою», займали невеликий відсоток серед кримінальних справ, що перебували у провадженні економічних підрозділів органів державної безпеки. Наприклад, у 1928 р. на обліку ДПУ УСРР їх було 267, тобто лише 6,1% від справ по лінії економічного управління[53]. Із них за 94 справами (найбільша кількість серед галузей народного господарства і типів підприємницької діяльності) проходили приватні підприємці[54]. Причому у 24,8% справи було припинено вже у ході слідства як такі, що не мали судової перспективи.

Репресії проти «валютників» збіглися з рядом адміністративних заходів зі стабілізації грошової системи. Так, у 1926 р. наркомат фінансів запропонував відмовитися від валютних інтервенцій та котирування червінця на іноземних біржах, де його скуповували за рахунок коштів Державного банку СРСР. Улітку 1926 р. фактично відбувся поворот у валютній політиці, що полягав у відмові від економічних заходів регулювання валютного ринку і проведенні курсу на замкнену грошову систему. Валютні ресурси країни поступово почали зростати.

У 1927 р. держава вдалася до емісії, у результаті чого грошова маса збільшилася на 42,6%[55]. Ці заходи, разом із запровадженням державного контролю за ціноутворенням та посиленням імпорту промислового обладнання, призвели до гост-

---

[51] ГДА СБ України, ф. 13, спр. 429, т. 44, арк. 676.

[52] Там само, арк. 733.

[53] Там само, ф. 42, спр. 2, арк. 222–223.

[54] Там само, спр. 2, арк. 221.

[55] Проблемы денежного обращения в СССР в середине 1920-х гг. [Електронний ресурс]: http://www.vep.ru/bbl/history/cbr-125.html

рого товарного голоду на споживчому ринку країни. Наприкінці 1927 р. товари широкого попиту почали зникати з полиць магазинів, де вони продавалися за фіксованими державними цінами. Натомість труднощі хлібозаготівельної кампанії 1927–1928 рр. засвідчили відсутність інтересу сільських товаровиробників щодо продажу збіжжя за твердими цінами. Отже, план державної закупівлі сільськогосподарської сировини не було виконано. Це автоматично призвело й до зриву планів з експорту продукції, зниження валютних надходжень. Адміністративне регулювання економіки обернулося згортанням непу, зниженням купівельної спроможності та конвертованості червінця, запровадженням карткової системи розподілу окремих товарів. Громадяни знову почали зберігати свої заощадження у золоті чи сріблі.

Таким чином, на початку нової економічної політики в рамках проведення грошової реформи «держава диктатури пролетаріату» при збереженні монополії на зовнішню торгівлю дозволила функціонування внутрішнього валютного ринку. Основним результатом перетворень стало запровадження нової валюти – червінця. При цьому перехід від грошової системи радянських знаків відбувався паралельно з формуванням ринку та корінною перебудовою всього управління господарством. Проте навіть за умов певної економічної лібералізації посилювалося регулювання валютного ринку. При цьому широко застосовувалися як економічні важелі впливу (дозвіл на створення фондових бірж та існування «американок», інтервенції, згода на проведення операцій із валютою, дорогоцінними металами, спроби встановлення механізму провозу валютних цінностей через кордон), так і обмежувальні (заборона вільного обігу іноземної валюти у країні, встановлення певної регламентації при наявності валютних коштів підприємств та установ). Жорстке зарегулювання внутрішнього ринку призвело до валютних спекуляцій, розмінної кризи, проблем зі збутом, товарного голоду тощо. Під час проведення грошової реформи поєднувалися ринкові та державні механізми регулювання валютного ринку. Паралельно за наказом вищого партійно-державного керівництва СРСР органи державної безпеки застосовували репресивні

методи: негласний контроль за біржовими маклерами, арешти «валютників», кампанії боротьби з «валютними операціями» та контрабандою.

Лясковская С. **Участие органов государственной безопасности в регулировании рыночных отношений в период нэпу**

В статье исследуется деятельность экономических подразделений ВУЧК–ГПУ УССР при проведении государственной финансовой политики, в частности финансово-валютных операций в период нэпа.

Ключевые слова: Особое валютное совещание наркомата финансов, червонец, казначейский билет, фондовые биржи, «чёрные биржи», «американки», валютные интервенции, эмиссия денежных средств.

Lyaskovska S. **The participation of state security in the market regulation during NEP**

The author investigated participation of economic units of VUChK–GPU of Ukrainian SSR in the state financial policy, particularly the foreign exchange operations during NEP.

Key words: the special currency meeting of people’s commissariat of finance, tchervonets, treasury note, stock exchange, «black exchange», «Americans», intervention, emission of money.